
ПОЧАТОК ГОЛОКОСТУ ТА ВІЙНА ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

1. Доленосні місяці, вирішальні тижні

Хоча з моменту початку операції «Барбаросса» минуло вже понад 70 років, як серед широкого загалу, так і в наукових колах усе ще побутують хибні уявлення щодо характеру та наслідків нападу Німеччини на Радянський Союз. Часто вживане твердження, що «Гітлер напав на Радянський Союз», є по суті проблематичним риторичним спрощенням складної історичної ситуації, і розгортання війни неможливо просто пояснити відданими «злочинними наказами» або намірами керівної верхівки щодо здійснення геноциду. Не видається можливим також провести чітку межу між військовими операціями на Східному фронті, з одного боку, та «світоглядною війною» за лінією фронту – з іншого, оскільки із самого початку вони були тісно взаємопов'язаними. У той же час знищення 2,5 мільйона євреїв у підконтрольних Німеччині регіонах Радянського Союзу було частиною ще більш масштабної та нищівної кампанії, метою якої було колоніальне домінування і яка забрала також життя 3 мільйонів радянських військовополонених і, за підрахунками дослідників, загалом понад 20 мільйонів радянських громадян. На момент свого остаточного відступу у 1944 р. німці зруйнували більшу частину інфраструктури окупованих земель, спалили тисячі населених пунктів та знелюдніли значні за площею території¹.

¹ *Longerich P. Politik der Vernichtung. – Munich: Piper, 1998. – P. 418; Streit Ch. The German Army and the Policies of Genocide // The Policies of Genocide:*

Починаючи з 1990-х рр. та з часу відкриття східноєвропейських архівів ми дізналися багато нового про вбивства євреїв на окупованих німецькими військами територіях; проте багато важливих аспектів війни Райху на знищення залишаються малодослідженими. Перед науковцями стоїть завдання вивчення широкого спектра напрямів німецької політики, прийнятих рішень та реакцій, що мали місце упродовж періоду, а також після його закінчення, який Крістофер Браунінг охрестив «доленосними місяцями» другої половини 1941 р. Перед дослідниками відкривається неоднорідний масив записів та глибокі прогалини, адже бракує багатьох джерел, – в умовах тиску з боку громадської думки та політично забарвлених очікувань, пов'язаних із необхідністю усвідомлення суті цього значущого розділу історичного минулого як із позицій сьогодення, так і майбутнього.

Чому ж саме друга половина 1941 р. вбачається такою доленосною в історії Голокосту та Другої світової війни? Окрім того, що ці місяці позначені проведенням однієї з найбільш руйнівних військових кампаній в історії сучасних бойових дій, вони характеризуються всеохопною та швидкою радикалізацією антиєврейської політики нацистської Німеччини, що пройшла шлях від вигнання та тимчасової концентрації до фізичного знищення через масові розстріли та убивства у таборах смерті². Важливість взаємозв'язку між цими двома фактами важко переоцінити: без воєнної кампанії Вермахту проти Червоної армії не було б «остаточного розв'язання єврейського питання» у формі систематичного

Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany / Ed. G. Hirschfeld. – London, Boston, Sydney, 1986. – P. 1–14; *Streit Ch. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945.* – Bonn: Dietz, ³1997 [1978] (далі – *Streit Ch. Keine Kameraden*). – P. 105, 128. Короткий вступ до теми німецьких злочинів на теренах Радянського Союзу див. у: *Megargee G. War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941.* – Lanham e.a.: Rowman & Littlefield, 2006. Відкидаючи поняття «війни на знищення», Клаус Йохен Арнольд подає матеріал, достатній для підтвердження протилежної точки зору (*Arnold K.J. Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegführung und Radikalisierung im «Unternehmen Barbarossa».* – Berlin: Duncker & Humblot Verlag, 2005. – 579 s.).

² Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization / Ed. A. Kay, Alex J. Kay, Jeff Rutherford, David Stahel. – University of Rochester Press, 2012. – 370 p.

геноциду. Майже всі практичні кроки, які історики визначили як важливі у процесі фізичного знищення євреїв Європи, були вжиті протягом кількох місяців після початку операції «Барбаросса», – від розширення масштабів масових розстрілів і включення до них єврейських жінок та дітей, маркування німецьких євреїв та заборони виїзду з Райху на початку осені 1941 р. до спроб координування бюрократичних заходів, що були найбільш помітними у контексті наради у м. Ванзее у січні 1942 р.

У цій праці я зосереджую увагу на першому етапі цього процесу – на початку масових розстрілів чоловіків, жінок та дітей єврейської національності у дні та тижні після 22 червня, – що є визначальною рисою нового та радикальнішого етапу в німецькій «*Judenpolitik*» (політиці щодо євреїв). Того дня розпочалася «мілітаризація» «єврейського питання», коли збройні сили Німеччини дали основний поштовх зростанню насилля як на лінії фронту, так і в тилу, а також забезпечили основні людські ресурси, необхідні для встановлення німецького панування на захоплених територіях. Але якою була роль ідеологічної еліти загарбників у лавах СС Гайнріха Гімmlера? Минулі та сучасні дослідження ідентифікують ці підрозділи, цитуючи назву одного впливового дослідження айнзацгруп поліції безпеки та СД, як «бойові частини ідеологічної війни»³. Однозначно, таке формулювання є виправданим, адже айнзацгрупи залишили по собі достатні документарні підстави, щоб вважати їх центральним елементом машини для вбивства; все ж також необхідно звернути особливу увагу на контекст, у якому діяли ці підрозділи. Люди Гімmlера у лавах СС та німецької поліції могли бути відданими хрестоносцями нацистських цілей, але, порівняно з Вермахтом, були нечисельними. Із 1970-х рр. критичні дослідження неодноразово вказували на той факт, що кілька тисяч підлеглих Гімmlера мали можливість вчиняти свої каральні акції, тільки використовуючи інфраструктуру, створену або набуту військовими Німеччини. Частиною цієї інфраструктури був «*Kommissarbefehl*» («Наказ про комісарів») та інші злочинні накази, віддані до початку кампанії військовим командуванням, структура якого не мала аналогу

³ *Krausnick H., Wilhelm H.-H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942.* – Stuttgart: DVA, 1981. – 687 s. (далі – *Krausnick H., Wilhelm H.-H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges*).

в апараті СС та поліції Гімлера. Найбільш відверту та найкраще задокументовану директиву щодо поводження з євреями керівництво СС та поліції видало тільки після початку кампанії на російських територіях. У невизначених термінах, які, проте, виявляли справжню суть намірів керівництва, директива вимагала страти функціонерів комуністичної партії, «євреїв, що обіймають партійні та державні посади», а також «інших радикально налаштованих елементів (диверсантів, пропагандистів, снайперів, найманих убивць, підбурювачів тощо)»⁴. На місцях службовці айнзацгруп постійно контактували з колегами із Вермахту у вирішенні питань збору та оцінки даних розвідки, логістичної підтримки або оперативної координації цілого кола завдань – від реагування на загрози безпеці до спільних антипартизанських «акцій».

Розглядаючи Голокост на окупованих радянських територіях, необхідно брати до уваги загальний масштаб та деструктивний характер кампанії Німеччини, а також кампанії її союзників, Румунії перш за все, як на східній лінії фронту, так і в тилу. Так само й глибше розуміння німецької політики на сході вимагає від дослідника здійснення аналізу, який значно виходить за межі доволі вузького кола бійців Гімлера як у плані ідеологічної відданості, так і дій геноцидного характеру. Міра відданості політиці нацистської партії є ненадійним показником готовності німецьких офіцерів до активної чи пасивної участі у вбивствах євреїв та інших цивільних осіб на окупованих територіях Радянського Союзу; цей факт без сумнівів доведено у працях Крістіана Герлаха та інших дослідників, присвячених питанню національних консервативних опозиціонерів у лавах Вермахту⁵. Ненависть до «єврейського більшовизму» існувала серед представників німецької еліти загалом та військової еліти зокрема задовго до того, як стала улюбленим предметом пропаганди у Третьому райху.

⁴ Лист Гайдріха головнокомандувачам СС і поліції від 2 липня 1941 р., цит. у праці: *Browning Ch. The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy September 1939 – March 1942.* – Lincoln: University of Nebraska Press (далі – *Browning Ch. The Origins of the Final Solution*). – P. 262.

⁵ *Gerlach Ch. Männer des 20. Juli und der Krieg gegen die Sowjetunion // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1945 / Hrsg. H. Heer, K. Naumann.* – Hamburg: Hamburger Edition, 1995 (далі – *Verbrechen der Wehrmacht*). – S. 427–446.

У системі мислення верхівки німецького Вермахту з її ідеологізованою мілітаристською логікою видавався зрозумілим той факт, що для успішної і швидкої атаки на Радянський Союз застосування перевищувальної сили та вжиття безжалювих заходів було необхідним не тільки на фронті. Вже на етапі планування вторгнення командувачі Вермахту вітали перспективи того, що загони СС та поліції звільнять їх від необхідності здійснення важкого завдання «умиротворення» тилу шляхом убивства реальних та потенційних «ворогів Райху». На відміну від війни проти Польщі 1939 р., у якій армія висловлювала протест проти брутального ставлення СС до цивільних⁶, більшість високопоставлених службовців прийняли ідеологічний припис про те, що Радянський Союз є центром «єврейського більшовизму», який підлягав повному знищенню задля забезпечення можливості німецького панування на сході, а також перемоги у світовій війні, навіть якщо для цього довелося б порушити усталені правила ведення війни та акцептувати тенденцію віднесення мирних осіб до кола ворогів, що підлягають винищенню.

2. Події, що передували геноциду

З огляду на антисемітську одержимість нацистського режиму в поєднанні із всезагальним прийняттям у середовищі Вермахту, служби СС та поліції факту необхідності «очищення» новоокупованих територій від будь-яких потенційно небезпечних груп, убивство від півмільйона до 800 тисяч євреїв – чоловіків, жінок та дітей – на радянських землях до кінця 1941 р. видається надзвичайно жорстоким, але навряд чи здивує когось у світлі ідеології, яка стояла за цими звірствами. Проте, я гадаю, нам слід бути обережними, щоб не допустити припущення, що був якийсь простий каталізатор, що дав безпосередній поштовх масовим убивствам на основі певних попередніх та абстрактних планів. Два явища вказують на те, що у цій ситуації причини мають глибший характер. По-перше, як і у випадку Голокосту загалом, розгортанню процесу убивств передував

⁶ Див.: *Rossino A.B.* Hitler strikes Poland. Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity. – Lawrence: University Press of Kansas, 2003. – 352 p.; *Genesis des Genozids. Polen 1939–1941 / Hrsg. K.-M. Mallmann, B. Musial.* – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004. – 240 p.; *Böhler Jo.* Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2006. – 288 s.

швидкий, але неоднорідний у географічному та хронологічному плані ланцюг подій, що розпочався з убивств єврейських чоловіків призовного віку і згодом перейшов до знищення чоловіків старшого віку, жінок і дітей. Іншими словами, поведження німців з євреями у Радянському Союзі не можна охарактеризувати конкретною загальною для усіх випадків моделлю поведінки, яка б вказувала на існування якогось чітко окресленого попередньо затвердженого наказу згори.

І по-друге, Гітлер і його приспівники, без сумніву, нахабно очікували швидкої та повної перемоги над Червоною армією як передумови трансформування Східної Європи у німецький «життєвий простір», а також знищення Радянського Союзу як розсадника «єврейського більшовизму»⁷, однак спочатку мали певне занепокоєння щодо впливу наслідків нової кампанії на рівень їхнього контролю над частинами, відрядженими на схід, а також над громадськістю Німеччини в цілому. Нині нам відомо, що трапилося після 22 червня 1941 р. Але приблизно станом на початок операції «Барбаросса» ані німецьке керівництво, ані будь-хто інший не могли бути певними, що втручання згори – незалежно від типу чи напрямку – дасть бажаний результат. Ідея про початок нової масштабної військової кампанії з прогнозованими тяжкими втратами німецької сторони у третій рік війни в умовах нестачі ресурсів, що вже давалася взнаки, мала небагато прихильників у Третьюму райху, тож операція «Барбаросса» стала предметом посиленої пропаганди. Побоювання керівної верхівки Райху влітку 1941 р. щодо можливого незадоволення широкого загалу відбилися в її ретельному відслідковуванні громадської думки, а також забезпеченні стабільного харчування для німців, натомість людей на сході свідомо примушували голодувати⁸. Саме на цьому етапі непопулярні заходи проти Католицької Церкви було послаблено і так звані убивства шляхом евтаназії офіційно припинено через чутки про наближення епідемії, але вони тривали таємно⁹.

⁷ Див.: *Kershaw Ia.* Hitler 1889–1936: Hubris. – New York, London: Allen Lane, 1998. – P. 246–248; питання висвітлене з іншого погляду у праці: *Jäckel E.* Hitler's World View: A Blueprint for Power. – Cambridge: Harvard University Press, 1981. – P. 32–38.

⁸ Див.: *Browning Ch.* The Origins of the Final Solution. – P. 234–240.

⁹ Див.: *Conway J.S.* The Nazi Persecution of the Churches, 1933–45. – New York: Basic Books, 1968. – P. 276–284; *Dierker W.* Himmlers Glaubenskrieger. Der Sicherheitsdienst der SS und seine Religionspolitik 1933–1941. – Paderborn e.a.: Schöningh, 2002. –

Щодо військ, то нацистські керівники усвідомлювали небезпеку, спричинену їхньою антибільшовицькою пропагандою та динамікою розправи з «ворогом»: у промові, виголошеній перед командирами армії 30 березня 1941 р., Гітлер не лише закликав до «знищення більшовицьких комісарів та комуністичної інтелігенції», а й радив своїм офіцерам віддавати накази, «співзвучні з настроями військових частин» («im Einklang mit dem Empfinden der Truppe»)¹⁰. У середині вересня 1941 р., під час одного зі своїх нічних роздумів про недавні події, Гітлер визнав, що в момент атаки він очікував виявів прокомуністичних настроїв у середовищі Вермахту, адже «ніхто не знав, як усе там було насправді»¹¹. Гімлер, найвідданіший слуга фюрера, а також підлеглі йому керівні службовці СС та поліції поділяли це занепокоєння, давши своїм загонам, як уже зазначено, доволі нечіткі вказівки, які аж ніяк не відповідали наказам, виданим командуванням Вермахту до операції «Барбаросса». У той же час Гімлер наполягав на необхідності оперативного та безперервного інформування його про стан справ на місцях. У своєму наказі, адресованому керівникам айнзацгруп, від 29 червня 1941 р. Гайдріх зазначив кілька конкретних оперативних завдань, але, зокрема, вимагав виявляти «необхідне політичне чуття» («das erforderliche politische Fingerspitzengefühl») і направляти регулярні звіти до Берліна¹². Начальник гестапо Гайнріх Мюллер дав наприкінці вересня 1941 р. декому зі своїх підлеглих роз'яснення: якщо вони не отримали

P. 522–526. Для порівняння, інша інтерпретація причин тимчасового припинення «Aktion T 4» міститься у працях: *Friedlander H. The Origins of Nazi Genocide: From «Euthanasia» to the «Final Solution».* – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995. – P. 111–136; *Süss W. Der «Volkskörper» im Krieg. Gesundheitspolitik, Gesundheitsverhältnisse und Krankenmord im nationalsozialistischen Deutschland 1939–1945.* – Munich: Oldenbourg, 2003. – S. 127–151.

¹⁰ Цитата взята із: *Streit Ch. Keine Kameraden.* – P. 34–35.

¹¹ Hitler monologue, September 17/18, 1941 // Adolf Hitler. *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims / Hrg. W. Jochmann.* – Hamburg: Albrecht Knaus, 1980. – S. 61–64.

¹² CdS Amschef IV (Heydrich) to EG, June 29, 1941, partly printed in Yitzhak Arad, Yisrael Gutman, Abraham Margalot, eds., *Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union.* – Jerusalem: Yad Vashem, 1981. – P. 377–378.

письмових наказів, то мусять «звикати читати між рядків і діяти відповідним чином»¹³.

Як наслідок впливу цих двох факторів – тобто поступової еволюції геноциду в окупованих частинах Радянського Союзу у поєднанні з початковими побоюваннями нацистських лідерів та їхнім бажанням залишити вирішення питання про міру насильницької радикалізації на розсуд підлеглих на місцях – ми можемо бачити у дії те, що я раніше називав «контрольованим розгортанням» з боку вузького кола високопоставлених поплічників Гітлера, які відповіли на ініціативу, розпочату в низах, водночас шукаючи можливих ознак серйозного невдоволення. Ці ознаки, тобто помітні вияви опозиційних настроїв у німецькому суспільстві загалом та в колах еліт зокрема, залишалися незначними, натомість ініціатива та дії представників середнього та нижчого рівня у поліції Німеччини, СС та армії виявилися основною рушійною силою розгортання антиєврейської політики від переслідування до винищення протягом кількох тижнів після початку операції «Барбаросса»¹⁴.

Особливо важливу роль під час такого поглиблення радикалізації відігравали масштабні, доти нечувані «акції» масових убивств мирних євреїв. Ми вшановуємо пам'ять жертв страт, учинених у Бабиному Яру наприкінці вересня 1941 р., але давайте також згадаємо 26 500 євреїв, убитих в останні дні серпня в Кам'янці-Подільському, та близько 25 тисяч євреїв – в Одесі у період з 23 по 25 жовтня 1941 р.¹⁵ Ця стаття закоротка, щоб вмістити опис значно більшої кількості

¹³ «...Dass man sich angewöhnen muss, zwischen den Zeilen zu lesen und danach zu handeln». «Bericht über die Arbeitstagung der Kirchensachbearbeiter beim RSHA am 22. und 23. September 1941», цитата із праці: *Diercker W.* Himmlers Glaubenskrieger. Der Sicherheitsdienst der SS und seine Religionspolitik 1933–1941. – Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte. Reihe B, Forschungen Band 92. – S. 533.

¹⁴ Див.: *Matthäus Jü.* *Controlled Escalation: Himmler's Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories // Holocaust and Genocide Studies.* – 2007. – № 2 (21) – P. 218–242, і мій розділ 7 у праці *Browning Ch.* *The Origins of the Final Solution.*

¹⁵ *Mallmann K.-M.* Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozeß. Das Massaker von Kamenetz-Podolsk Ende August 1941 // *Jahrbuch für Antisemitismusforschung.* – 2001. – № 10. – S. 239–264; *Browning Ch.* *The Origins of the Final Solution.* – P. 291–293.

випадків ранніх масштабних убивств, які сталися у різних місцях на карті геноциду на радянських територіях. Ось лише кілька фактів у цифрах: до початку вересня було повідомлено про смерть більш як 76 тисяч осіб у Литві і понад 44 тисячі в Україні; за оцінками, на той момент румунські підрозділи убили понад 10 тисяч євреїв, насамперед у Буковині та Бессарабії¹⁶. За словами Сола Фрідлендера, «у розповіді про антиєврейську кампанію, що розгорнулася на недавно окупованих німцями або їхніми союзниками територіях, є щось глибоко тривожне і водночас щось таке, що викликає швидке оніміння. Історія, здається, обертається на послідовний ряд операцій з масових убивств, і, певно, ні на що інше»¹⁷. Давайте докладніше розглянемо цю послідовну низку подій, адже, на мою думку, вона показує динаміку, що вела увесь процес у бік геноциду.

3. Перші масові вбивства

Усе почалося рано-вранці 22 червня, коли батальйон 176-го піхотного полку атакував містечко Гарсден (литовською – Gargždai), розташоване на кордоні з Литвою. У короткому, але запеклому бою 176-й піхотний полк втратив понад 100 військових, серед них 7 офіцерів. Днем пізніше командир *Stapostelle Tilsit* Ганс-Йоахім Бьоме та керівник «СД-Тільзіт» Вернер Герсман арештували 201 єврея, у тому числі жінку і 12-річну дитину, «за злочини проти Вермахту»¹⁸. 24 червня 1941 р. їх стратила німецька охоронна поліція (Schutzpolizei) із сусіднього міста Мемель (литовською – Klaipėda), і фактом було

¹⁶ *Browning Ch.* The Origins of the Final Solution. – P. 276, 291–293; *Browning Ch.* German Killers: Orders from Above, Initiative from Below, and the Scope of Local Autonomy – The Case of Brest-Litovsk (далі – *Browning Ch.* German Killers) // *Idem.* Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – P. 116–142.

¹⁷ *Friedländer S.* The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945. – New York: HarperCollins, 2007. – P. 240.

¹⁸ Щодо подій у Гарсдені див.: *Ibid.* – P. 253–256; *Hilberg R.* The Destruction of the European Jews. – New Haven, CT, Yale University Press, 2002 (далі – *Hilberg R.* The Destruction of the European Jews). – P. 341–342; *Kwiet K.* Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941 // *Holocaust and Genocide Studies.* – 1998. – № 12. – P. 3–26.

те, що деякі жертви та злочинці впізнали одне одного, адже були знайомі ще до війни. Того ж дня Бьоме та Герсман зустрілися з бригаденфюрером СС Вальтером Шталекером, командувачем айнзацгрупи А. Після завершення війни Бьоме стверджував, що Шталекер (який загинув у 1942 р.) дав розпорядження розстріляти усіх євреїв, жінок і дітей також, на прикордонній території¹⁹. Проте звіт Бьоме часів війни свідчить про хибність цієї заяви: у звіті, надісланому до Берліна через тиждень після першої масової страти, Бьоме зазначив, що Шталекер не давав жодного розпорядження, а, натомість, дав свою «загальну згоду на акції зачистки» неподалік від німецького кордону («grundsätzlich sein Einverständnis zu den Säuberungsaktionen erklärte»).

Кривавий слід загону Бьоме не обірвався у Гарсдені. У містечку Кроттінген загін спільно із силами Вермахту розстріляв 214 осіб, серед яких була одна жінка, а також 111 осіб у Полангені, покаравши буцімто за напад на німецьких солдатів²⁰. Ці акції не пройшли непомітно і для верховного керівництва: незадовго після того підлегли Бьоме мали зустріч із Гімmlером та Гайдрихом в м. Аугустово, де, уперше в рамках кампанії, мала місце дія, яка згодом стала стандартною оперативною процедурою взаємодії між центром та периферією. Зміст звіту Бьоме про зазначене вище, поданого 1 липня 1941 р., є надзвичайно важливим для розуміння ситуації станом на початок операції «Барбаросса»: «Головнокомандувач СС [Гімmlер] та групенфюрер [Гайдрих], які були там [у м. Аугустово] присутні за збігом обставин, отримали інформацію від мене *pro заходу, ініційовані Stapostelle Tilsit* (курсив мій. – Ю.М.) та повністю санкціонували їх». Загін Бьоме

¹⁹ Див.: Krausnick H., Wilhelm H.-H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges. – P. 162–163.

²⁰ Ereignismeldung (EM) 26 від 18 липня 1941 р., частково надруковано в: The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews in Occupied Territories of the Soviet Union July 1941 – January 1943 / Eds. Yi. Arad, Sh. Krakowski, Sh. Spector. – New York: Holocaust Library, 1989 (далі – The Einsatzgruppen Reports). – P. 36. Переважна більшість із 76 тисяч євреїв, убитих у Литві перед вереснем, стали жертвами не підлеглих Бьоме, а підрозділу айнзацгрупи А, айнзацкоманди 3 під керівництвом полковника СС Карла Єгера.

продовжував убивства у Литві і станом на 18 липня 1941 р. заявив про знищення загалом 3302 жертв здебільшого єврейського походження²¹.

У всіх інших місцях на лінії фронту німецькі функціонери нижчого рангу ініціювали подібні заходи, у зв'язку з чим отримували схвальні реакції від свого керівництва. 27 червня 1941 р. у м. Білостоці члени 309-го поліцейського батальйону та підрозділи, підпорядковані 221-й охоронній дивізії Вермахту, вбили щонайменше 2 тисячі євреїв. Після того, як було віддане розпорядження про пошук солдатів Червоної армії та євреїв, це вбивство ініціювали кілька рішучих офіцерів, які заручилися підтримкою своїх товаришів по службі. Понад 500 осіб, серед яких були жінки та діти, загнали до синагоги і спалили живцем; тих, хто намагався втекти, розстріляли. Вермахт підірвав навколишні споруди, щоб не дати вогню поширитися містом. За матеріалами повоєнного німецького розслідування, командир одного загону 3-ї роти 309-го полку звільнив командира своєї роти як «лякливого слабачка» і не приховував своїх переконань у тому, що фюрер «більше не годуватиме цих брудних йорданських ледарів» («diese dreckigen Jordanlatscher nicht mehr am Fressen halten»). Єврейським чоловікам підпалювали бороди; деколи змушували танцювати або викрикувати «Я – Ісус Христос»; ортодоксальних євреїв розстрілювали на вулицях. Офіцеру поліції, котрий висловив занепокоєння з приводу таких вчинків, закинули: «Ти, здається, ще не отримав належного ідеологічного вишколу» («Du bist wohl ideologisch noch nicht richtig geschult»). Офіцери вищого рангу – серед яких був командир батальйону поліції та командуєчий генерал 221-ї охоронної дивізії – стояли поряд. Генерал не звертав уваги на те, що його підлегли остаточно оскаженіли у вчиненні вбивств, допоки страти не дійшли до парку, розташованого біля його штабквартири²².

²¹ Ibid. – Р. 36, і тепер уперше повністю надруковано у збірці з іншими *Ereignismeldungen* 1941 р. у кн.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. – Bd. 1 / Hrsg. K.-M. Mallmann, A. Angrick, Jü. Matthäus, M. Cüppers. – Darmstadt: WBG, 2011. – 927 s. (далі – Die «Ereignismeldungen UdSSR»).

²² Цитати із повоєнного розслідування суду землі Вупперталь див. у: *Longerich P. Die Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung.* – Munich, 1998. – Р. 345–348. Див. також: *Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944.* – Hamburg, 2000 (далі – *Gerlach Ch. Kalkulierte*

Масові вбивства у Гарсдені та Білостоку наприкінці червня мають більшість ознак того, що Рауль Гільберг назвав «першою хвилею убивств»²³. Злочинці використовували заздалегідь підготовлений образ «ворога» та виправдання про необхідність «відплати» й «умиротворення» з метою легітимізації процесу вибору та страти небажаних осіб, насамперед євреїв, не чекаючи на конкретні накази згори. Якщо убивства євреїв на території окупованого Радянського Союзу не стали результатом попередньо створеного керівного плану нацистської владної верхівки – і на сьогодні не знайдено жодних доказів, які б підтверджували, що такий план був²⁴, – то ціла низка пов'язаних регіональних факторів та динаміка німецької системи прийняття рішень є важливими для розуміння послідовності, швидкості та масштабу убивств.

До таких факторів належала співпраця третіх осіб. Вирішуючи «єврейське питання» шляхом знищення, німецькі окупанти – СС та поліція, а також Вермахт та інші окупаційні органи – повинні були покладатися на допомогу нємїцїв. Я вже згадував про готовність режиму Іона Антонеску в Румунїї зачистити нещодавно набуті землі у Бессарабїї, Буковині та Придністров'ї. Усередині серпня 1941 р. Гїтлер вітав сприйняття «єврейського питання» своїм союзником на європейському рівні і казав віч-на-віч своїм найближчим соратникам, що брутальний радикалізм військ Антонеску на той момент зайшов далі, ніж у його власних підлеглих²⁵. Щодо Угорщини, то, вигнавши євреїв, вона дала додатковий поштовх до початку масових убивств не лише в Кам'янці-Подільському

Morde). – P. 542–543; *Browning Ch. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland.* – New York, 1992 (далі – *Browning Ch. Ordinary Men*). – P. 11–13.

²³ *Hilberg R. The Destruction of the European Jews.* – Vol. 1. – P. 291–334.

²⁴ З кінця 1980-х рр. більшість істориків сходяться на тому, що такого плану не було. Див.: *Browning Ch. Beyond 'Intentionalism' and 'Functionalism': The Decision for the Final Solution Reconsidered // Idem. The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution.* – Cambridge, 1996. – P. 88–101.

²⁵ *Goebbels Jo. Die Tagebücher von Joseph Goebbels / Hrg. E. Fröhlich.* – Munich, 1998. – P. II, vol. 1. – S. 269. Щодо питання важливості румунських убивств у загальній картині перших акцій проти євреїв див.: *Bloxham D. The Final Solution: A Genocide.* – Oxford, 2009. – P. 114–117 (далі – *Bloxham D. The Final Solution*); *Prusin A. The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992.* – Oxford, 2010 (далі – *Prusin A. The Lands Between*). – P. 152–153.

в останніх числах серпня, а й у Галичині, де гетто вже були занадто переповнені, навіть з погляду німців: у середині жовтня 1941 р. це призвело до першого масштабного убивства у Генерал-губернаторстві, коли близько 10 тисяч євреїв було знищено у Станіславові²⁶. Масштаб співпраці колаборантів не обмежувався режимами, що стали союзниками Райху. Зокрема, у Литві, Латвії та Західній Україні місцеві жителі із самого початку німецького правління стали важливими агентами в переслідуванні та знищенні євреїв. З огляду на історію територій, які віднедавна називають «пограниччям» чи навіть «кривавими землями», явище співпраці місцевого населення у насильницьких заходах проти етнічних німців та євреїв навряд чи видається дивним²⁷. Часто організовані вбивства євреїв руками їхніх сусідів ставали результатом, принаймні частково, злиття принесеної німцями іззовні ідеї насильства із залишковими локальними антиєврейськими та антирадянськими настроями. У м. Каунас, згідно з рапортом айнзацкоманди 3, місцеві жителі вбили 3800 євреїв протягом кількох днів після прибуття німців²⁸. Литовські колаборанти зробили значний внесок у знищення аж 133 346 жертв, здебільшого євреїв, за повідомленням німецької поліції безпеки станом на середину грудня 1941 р.²⁹

Сусідня Латвія, територія якої повністю потрапила під окупацію Вермахту до 10 липня, стала місцем, де пройшли подібні ранні погроми, хоча й меншого масштабу. У Ризі загін допоміжної поліції під проводом націоналіста Віктора Арайса, що діяв у складі айнзацгрупи А, убив кілька сотень осіб, підозрюваних у належності до комуністичної партії, євреїв та інших небажаних осіб до середини липня, що стало початком довгого кри-

²⁶ *Browning Ch.* The Origins of the Final Solution. – P. 347–52.

²⁷ Див.: *Prusin A. The Lands Between; Snyder T.* Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. – New York: Basic Books, 2010. – 554 p.

²⁸ Див.: ЕК 3, «Gesamtaufstellung der im Bereiche des EK 3 bis jetzt durchgeführten Exekutionen» від 10 вересня 1941 р. (USHMMA RG 11.001M Reel 183 (SAM 500-1-25), fol. 104-7). Також див.: *Porat D.* The Holocaust in Lithuania: Some Unique Aspects // *The Final Solution: Origins and Implementation* / Ed. D. Cesarani. – London, New York, 1994. – P. 159–174.

²⁹ Див.: *MacQueen M.* Nazi Policy toward the Jews in the Reichskommissariat Ostland, June-December 1941: From White Terror to Holocaust in Lithuania // *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR* / Ed. Z. Gitelman. – Bloomington, 1997. – P. 97–98.

вавого сліду, який цей загін залишив по собі не лише у Латвії³⁰. На Західній Україні (Волинь та Східну Галичину Радянський Союз анексував у вересні 1939 р.) приблизно 24 тисячі євреїв загинули від рук українців; станом на кінець липня погроми, які підтримували німці, забрали життя щонайменше 5 тисяч євреїв у Львові³¹. З часом мобільні допоміжні підрозділи поліції (які часто називалися «Schutzmannschaften») стали вирішальним елементом у намаганні Німеччини «навести порядок» на окупованих радянських територіях³². Стаціонарні сили поліції забезпечували щоденний контроль над територією і починаючи з весни 1942 р. сприяли здійсненню другої масштабної хвилі убивств євреїв на окупованих землях СРСР. Станом на кінець 1941 р. з місцевих жителів було сформовано 26 батальйонів поліції, 33 тисячі поліцаїв перебували на службі в німецької окупаційної влади; на кінець 1942 р. близько 300 тисяч поліцаїв місцевого походження були задіяні до виконання різноманітних функцій³³. Загалом, створення німцями допоміжних загонів поліції з представників місцевого населення мало більший вплив на загальний хід подій, ніж погроми чи інші неkoordinовані бивства, вчинені ненімцями³⁴.

Як ми побачили, під час радикалізації політики у напрямі до геноциду деякі традиційні елементи ієрархічного формалізму втратили свою важливість. Службовці різних органів – поліції безпеки,

³⁰ Див.: *Waite R.G.* ‘Reliable Local Residents’: Collaboration in Latvia, 1941–1945 // *Latvia in World War II: Materials of an international conference.* – Riga, 2000. – P. 115–144.

³¹ *Pohl D.* Einsatzgruppe C // *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Hrg. Peter Klein.* – Berlin, 1997 (далі – *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion.*) – P. 72.

³² Хоча Гітлер був проти формування військових частин у країнах Прибалтики та в Україні, на початку 1942 р. він погодився на збільшення сил поліції (наказ Гімmlера Скельну від 27 січня 1942 р., NARA, T 175, reel 127, frame 2654001).

³³ «Osteinsatz Polizei», BDC O 464; звіт Далюге, січень 1943 р., Nuremberg Document NO-285, NARA RG-238; *Browning Ch.* Ordinary Men. – P. 24.

³⁴ Див.: *Breitman R.* Himmler’s Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories // *Simon Wiesenthal Center Annual.* – 1990. – № 7. – P. 23–39; *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York: St. Martin’s Press, 2000. – 263 p.

Вермахту, поліції порядку, місцеві колаборанти – взаємодіяли між собою. Окрім того, в апараті німецької виконавчої влади, зокрема, в СС та поліції, повноваження щодо заподіяння страждань та смерті представникам мирного населення відділилися від військового рангу та статусу, причому службовці середньої та нижчої ланки виступали ініціаторами відповідних дій. Безперечно, Гімлер та головні командири в його підпорядкуванні відігравали неабияку роль у сприянні або пришвидшенні процесу обміну інформацією між різними підрозділами. Робота зі збору звітів із місць, їх редагування та передача основного змісту підлеглим були одним із способів сприяння процесу обміну інформацією³⁵, як і відвідування тилкових територій лінії фронту та заохочення найбільш результативних убивць. Водночас ці візити верхівки СС та поліції можна було б тлумачити як ознаки невпевненості у стані справ на цьому ранньому етапі кампанії³⁶. Але дуже скоро виявилось, що підстав для хвилювання немає, про що свідчить той факт, що навіть у місцях, де не побували ані Гімлер, ані будь-хто із керівників його відомства в Берліні, командири підрозділів безпеки та поліції порядку отримували інформацію про бажаний курс дій. Очевидним є те, що ці службовці спілкувалися між собою, брали до уваги дії своїх колег в інших місцях і адаптувалися до того, щоб, залежно від ситуації, якомога краще задовольнити своє керівництво. Рапорти, в яких містилися приголомшливі дані щодо кількості страчених, вважалися важливим інструментом повідомлення про успіх: уже на початку серпня аналітики британської служби розвідки встановили на основі перехоплених звітів німців про страти, що вище керівництво СС та поліції «певним чином конкурує між собою на основі своїх “рахунків”»³⁷.

³⁵ Див.: *Headland R. Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the SD 1941–1942.* – London: Associated University Presses, 1992. – 303 p.; *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion.* – P. 9–11.

³⁶ Див.: *Gerlach Ch. Einsatzgruppe B // Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion.* – P. 56. Інше тлумачення запропоноване у праці: *Browning Ch. German Killers.* – P. 120–121.

³⁷ Цитата з праці: *Breitman R. Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew.* – Hill and Wang, 1999. – P. 92.

Очевидно, що навіть попри те, що отримані звіти про масові страти вказували, що службовці сприймали нові тенденції, які виходили з Берліна, настільки радикально, наскільки там могли сподіватися, Гімлер та його високопоставлені чиновники були все ще занепокоєні наслідками таких страт – не для жертв, а для власних підлеглих. 11 липня 1941 р., можливо, у відповідь на більш ранні убивства, вчинені частинами поліції порядку в Білостоку³⁸, командир поліцейського полку «Центр» Макс Монтуа передав наказ головнокомандувача СС і поліції (HSSPF) Еріха фон дем Бах-Зелевскі, згідно з яким усі підтверджені євреї-«грабіжники» віком від 17 до 45 років підлягали розстрілу («alle als Plünderer überführten Juden im Alter von 17-45 Jahren sofort standrechtlich zu erschiessen»). Щоби запобігти виникненню «місць паломництва» (Wallfahrtsorte), страти повинні були проводити таємно і звітувати про них щодня; заборонялося фотографувати страти чи допускати свідків на них. Бах додав пораду, яку він, напевне, отримав, прямо чи опосередковано, від Гімлера, турбота котрого про добробут його офіцерів була широковідомою: «Командири батальйонів та рот повинні створити належні умови для забезпечення духовних потреб службовців, котрі беруть участь у таких акціях. Враження від дня мають бути розмиті за допомогою громадських зборів. Окрім того, з такими бійцями необхідно проводити постійну роз'яснювальну роботу щодо необхідності вжиття таких заходів у зв'язку з політичною ситуацією, що склалася» («Die seelische Betreuung der bei dieser Aktion beteiligten Männer haben sich die Batls.-Kdre. und Kompanie-Chefs besonders angelegen sein zu lassen. Die Eindrücke des Tages sind durch Abhaltung von Kameradschaftsabenden zu verwischen. Ferner sind die Männer laufend über die Notwendigkeit der durch die politische Lage bedingten Maßnahmen zu belehren»)³⁹. Очевидним є те, що реальність

³⁸ *Angrick A., Voigt M., Ammerschubert S., Klein P., Alheit Ch., Tycher M.* «Da hätte man schon ein Tagebuch führen müssen». Das Polizeibataillon 322 und die Judenmorde im Bereich der Heeresgruppe Mitte während des Sommers und Herbstes 1941. Mit einer Auseinandersetzung über die rechtlichen Konsequenzen // Die Normalität des Verbrechens. Bilanz und Perspektiven der Forschung zu den nationalsozialistischen Gewaltverbrechen // Hrsg. H. Grabitz, K. Bästlein, J. Tuchel. – Berlin, 1994. – S. 335–336.

³⁹ Від Polizeiregiment Mitte Ia (Montua) до Polizeibatallione 307, 316, 322, 11 липня

таких «вечірніх заходів» після масових страт цілковито відрізнялася від ідеалістичної мрії Гімлера про німецьку «добродушність». Все ж немає жодних серйозних підстав сумніватися у тому, що його наполягання на необхідності громадських зборів допомагали підлеглим і надалі виконувати те, що він від них очікував⁴⁰.

4. Акція «Прип'ять»

У випадку інших масштабних убивств Гімлер відігравав активнішу роль, прямо заохочуючи масові страти через своїх безпосередніх представників на місцях – головнокомандувачів СС і поліції. Щойно згаданий наказ Баха з'явився у контексті іншого зростання масштабів убивств, спричиненого самим Гімлером. Ці події розгорталися навколо командного штабу райхсфюрера СС (Kommandostab Reichsführer-SS), а не якоїсь однієї айнзацгрупи, поліцейського батальйону чи стаціонарного відділу поліції, – навколо значно більшої групи спеціального призначення, що складалася із елітних частин військ СС (Waffen-SS), створених навесні 1941 р. 19 липня Гімлер почав перерозподіл двох бригад, що належали до його командного штабу: кавалерійська бригада СС (що складалася із 1-го та 2-го кавалерійських полків СС) перейшла у підпорядкування головнокомандувача СС і поліції «Росія-Центр» Бах-Зелевскі, а 1-ша бригада СС – під командування головнокомандувача СС і поліції «Росія-Південь» Фрідріха Єкельна. Ці понад 10 тисяч спеціальних службовців, спільно з кількома іншими батальйонами поліції, мали забезпечити виконання завдання, покладеного на головнокомандувачів СС і поліції, щодо «умиротворення» регіону, який виявився найбільш проблемним на окупованих територіях. Кавалерійську бригаду СС відправили на болота в районі р. Прип'ять, на кордоні Білорусі та

1941 р. (MHA Prague SS.-Pol. Rgt. karton 1, надруковано у: Einsatz im «Reichskommissariat Ostland» / Hrsg. W. Benz, K. Kwiet, Jü. Matthäus. – Berlin, 1998 (далі – Einsatz im «Reichskommissariat Ostland»). – S. 75–76. Також див.: *Browning Ch. Ordinary Men.* – P. 13–14.

⁴⁰ Див.: *Mallmann K.-M.* 'Mensch, ich feiere heut' den tausendsten Genickschuß'. Die Sicherheitspolizei und die Shoah in Westgalizien // Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche? / Hrg. G. Paul. – Göttingen, 2002. – S. 109–136.

північної України; 1-шу бригаду СС перекинули на південний край цієї території⁴¹.

Акція «Прип'ять» чітко демонструє вирішальну роль регіональних представників Гімmlера, у цьому випадку головнокомандувачів СС і поліції, як провідників та посередників у процесі спілкування між периферією та центром. Єкельн та Бах забезпечували зв'язок між частинами Гімmlера та командувачами тилових районів груп армій Вермахту («Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebietes», Карлом фон Роком (група «Південь») і Максом фон Шенкендорфом (група «Центр»)). Окрім загальних вказівок, підрозділи командного штабу на той момент отримали небагато розпоряджень щодо того, які конкретно завдання на них буде покладено. Ще раніше антисемітизм був основною темою виховних заходів, що передбачали перегляди фільмів «Вічний жид» («Der ewige Jude») та «Євреї Зюсс» («Jud Süß»), а також причиною насильницьких дій на практиці, до яких деякі службовці вперше вдалися ще у довоєнній Німеччині, а інші – під час кампанії проти Польщі⁴². Проте їхній шеф і далі був обережним: коли Гімmlер відвідав 21 липня 2-й кавалерійський полк, він виголосив промову, що торкалася тільки загальних понять щодо «складного завдання» («schwere Aufgabe»), яке стояло перед ними⁴³.

27 липня командир 1-го кавалерійського полку СС Герман Фегеляйн передав своїм підлеглим конкретніші накази Гімmlера щодо селян районів Прип'яті. Кримінальні елементи підлягали знищенню, до євреїв необхідно було ставитися «в основному як до грабіжників» («Juden sind zum grossen Teil als Plünderer zu behandeln»), тобто слід було розстріляти. Винятки могли бути зроблені щодо висококваліфікованих осіб, як-от пекарів чи лікарів; жінок та дітей потрібно було виганяти зі зруйнованих сіл разом

⁴¹ Перше детальне дослідження командного штабу запропоноване у праці: *Cüppers M. Wegbereiter der Shoa. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939–1945.* – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005. – 464 s. (далі – *Cüppers M. Wegbereiter der Shoa*).

⁴² *Ibid.* – S. 49–60, 98–107.

⁴³ Див.: *Birn R.B. Zweierlei Wirklichkeit? Fallbeispiele zur Partisanenbekämpfung im Osten // Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum «Unternehmen Barbarossa»* / Hrsg. B. Wegner. – Munich, 1991. – P. 280 (далі – *Birn R.B. Zweierlei Wirklichkeit?*).

із худобою⁴⁴. Днем пізніше, пояснюючи завдання своїх кавалерійських частин на болотах, Гімmlер повторив, що якщо місцеві жителі були «з національного погляду ворожими, нижчими за расовими та особистими ознаками», вони підлягали розстрілу, а їхні села – спаленню⁴⁵.

Багато істориків припускають, що для того, щоб дізнатись, про що думав Гітлер, необхідно проаналізувати те, що робив Гімmlер; і таки дійсно, його дії на цьому етапі вказують на радикальну рішучість. З 29 по 31 липня 1941 р. Гімmlер відвідав м. Ковно у Литві та Ригу у Латвії. Нам не відомо, що він обговорював під час цих візитів, але, здається, він одразу зрозумів потенціал уроку, який отримав у Прибалтиці, для своїх підрозділів, розташованих далі на південь. 31 липня Гімmlер зустрівся із Бах-Зелевскі та Фегеляйном у Барановичах, щоби вивчити стан справ у підпорядкованих їм частинах та заохотити до більш насильницьких дій⁴⁶. Після цієї зустрічі Фегеляйн нагадав солдатам своєї 1-ї кавбригади СС⁴⁷ те, що Гімmlер бажав до них донести: тільки «невблаганна суворість, радикальні дії та відданість великим ідеям фюрера» можуть забезпечити перемогу; будь-хто, хто виявляє слабкість або непокору, підпаде під безжальний суд самого райхсфюрера⁴⁸.

Порада Гімmlера спричинила ланцюгову реакцію, принаймні у частині ієрархії командного штабу. 1 серпня увечері командувач кінного

⁴⁴ SS-Kav.Rgt. 1 Ia (Fegelein) «Regimentsbefehl Nr. 42» від 27 липня 1941 р., NARA, T-175, roll 109; також див.: Einsatz im «Reichskommissariat Ostland». – P. 75–76.

⁴⁵ «Kommandosonderbefehl» Himmler від 28 липня 1941 р., частково надруковано в: Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion, 1941–1944 / Hrg. N. Müller. – Berlin, 1991. – S. 175–177.

⁴⁶ Див.: Cüppers M. Wegbereiter der Shoa. – P. 153; Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. – P. 559–560; Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941–1942 / Hrg. P. Witte. – Hamburg, 1999. – P. 189.

⁴⁷ Командиром якої він був призначений у серпні 1941 р.

⁴⁸ «Der RF-SS hat mich nochmals beauftragt, jedem einzelnen Führer ans Herz zu legen, dass nur unbeugsame Härte, scharfes Zugreifen und Festhalten am großen Gedanken des Führers das russische Reich erobern kann. All die kleinen persönlichen, unsachlichen Schwächen und die charakterlichen Verschiedenheiten Einzelner müssen durch die Gesamtausrichtung des Führerkorps ausgeglichen werden. Der RF-SS erkennt in jeder Beziehung keine Schwächen mehr an und entscheidet eiskalt über diejenigen Führer, die aus der Reihe tanzen». Цитата з праці: Cüppers M. Wegbereiter der Shoa. – P. 139.

підрозділу («Reitende Abteilung») 1-го кавалерійського полку СС Густав Ломбард наказав: «Живим не залишити жодного єврея чоловічої статі, жодної родини у селах»⁴⁹. Хоча не було віддано наказу про вбивство жінок та дітей, така звістка поширилася. У наступні дні Ломбард повідомив про новий курс дій його підрозділу – «роз'єврейовання» («Entjudung») кількох міст та сіл, в яких було вбито всіх євреїв, у тому числі жінок і дітей. Як і в Литві, вбивці взяли на озброєння ефективнішу практику знищення шляхом розстрілу автоматичною зброєю⁵⁰. Станом на 11 серпня 1-й кавалерійський полк СС за 11 днів убив щонайменше 11 тисяч єврейських чоловіків, жінок та дітей – у середньому по тисячі осіб за день, частково у віддалених селах⁵¹.

Роль Гімлера у цьому зростанні насилля в районах боліт Прип'яті на початку серпня видається вирішальною; все ж за ретельнішого розгляду це питання виявляється складнішим. Якісний стрибок убик убивств єврейських жінок та дітей у контексті стратегії «роз'єврейовання» Ломбарда став не результатом чіткого наказу Гімлера, а наслідком ініціативи місцевого офіцера. Те, яким чином конкретні вказівки згори могли зашкодити, а не сприяти вжиттю нових радикальних заходів на місцях, можна прослідкувати на територіях, розташованих далі на південь, де командир кінного підрозділу 2-го кавалерійського полку СС Франц Магілл уранці 1 серпня передав своїм офіцерам таке приголомшливе повідомлення: «Прямий наказ райхсфюрера СС. Усі євреї повинні бути розстріляні. Єврейські жінки повинні бути вигнані на болота»⁵². Проте виконання наказу Гімлера було проблематичним: у рапорті від 12 серпня Магілл пояснив, чому не виконав наказу: цільова група призначених до страти мала обмежуватися так званими «єврейми-грабіжниками», оскільки кваліфіковані єврейські робітники були звіль-

⁴⁹ «Es bleibt kein männlicher Jude leben, keine Restfamilie in den Ortschaften.» SS-Kav.Rgt. 1 Reit.Abt. (Lombard) Abteilungsbefehl Nr. 28, 1 серпня 1941 р. (6:30 pm), Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BA-MA), RS 4/441.

⁵⁰ Див.: *Birn R.B.* Zweierlei Wirklichkeit? – P. 278–280.

⁵¹ *Cüppers M.* Wegbereiter der Shoa. – P. 147–151.

⁵² «Ausdrücklicher Befehl des RF-SS. Sämtliche Juden müssen erschossen werden. Judenweiber in die Sümpfe treiben». SS-Kav.Rgt. 2 Reit. Abt., від 1 серпня 1941 р. (10:00 am), BA-MA RS 4/441; цитовано у: *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 560.

нені згідно з вимогою Вермахту. Магілл також зазначив: «Витіснення єврейських жінок та дітей на болота не дало очікуваного ефекту, адже болота виявилися недостатньо глибокими, щоб спричинити утоплення вигнаних. На глибині приблизно понад один метр вони здебільшого ставали на твердий ґрунт і утоплення було неможливим»⁵³.

Як бачимо, Магілл підійшов до виконання наказу Гімmlера буквально, і хоча він розширив його умови, включивши до нього єврейських дітей, не впорався належним чином. Магілл виявився більш готовим адаптуватися до конкретних умов, отримавши вказівки від заступника Гімmlера в регіоні. 6 серпня у м. Пінську Бах-Залевскі віддав 2-й кавалерійський полк Магілла під час знищення 6 тисяч єврейських чоловіків; наступними днями масштаб убивств було розширено: почали страчувати чоловіків старшого віку та хлопчиків, але до вбивства жінок та дітей солдати не дійшли, адже їх частину було передислоковано 9 серпня. За ці три дні у Пінську було вбито понад 9 тисяч євреїв⁵⁴. Ті, хто вижив, – приблизно 20 тисяч осіб, – стали жертвами іншої хвилі масових убивств через рік⁵⁵.

День 13 серпня позначив кінець першої масованої атаки німців на район Прип'яті, під час якої 13 788 осіб, зазначених як «грабіжники», здебільшого євреїв, було розстріляно, а 714 людей – взято в полон. Співпраця командного штабу із поліцією безпеки та СД, а також із силами Вермахту, була особливо ефективною. Військові командири із тиллових районів груп армій «Центр» і «Південь» вітали дії підопічних Гімmlера та нагороджували їх медалями⁵⁶. Поки найбільш смертоносні убивці отримували похвалу, ті, хто, на думку Гімmlера, не проявив належної рішучості, отримали догану від райхсфюрера: Густава Ломбарда було підвищено до командира 1-го кавалерійського полку, Франц Магілл, навпаки, втратив свою посаду за те, що показав менш видатні досягнення під час служби у Польщі⁵⁷. У ході акції «Прип'ять»

⁵³ SS-Kav.Rgt. 2 Reit.Abt. (Magill), від 12 серпня 1941 р., надруковано в: *Unsere Ehre heißt Treue*. – P. 229–230.

⁵⁴ *Cüppers M. Wegbereiter der Shoa*. – P. 157–161.

⁵⁵ Див.: *Gerlach Ch. Kalkulierte Morde*. – P. 719–721.

⁵⁶ *Ibid.* – P. 565–566.

⁵⁷ *Cüppers M. Wegbereiter der Shoa*. – S. 179.

не відбулося жодних серйозних боїв. Уся кавалерійська бригада, у складі якої служило близько 4 тисяч військових, повідомила про загибель двох солдатів (котрі наїхали на міну) та поранення 15 бійців у її лавах. Мартін Кюпперс, автор першої монографії, в якій досліджено командний штаб, оцінює кількість убитих гімлерівськими кавалерійськими частинами єврейських чоловіків, жінок та дітей станом на кінець 1941 рр. на рівні 40 тисяч осіб⁵⁸. Із усіх злочинів, учинених командним штабом Гімлера у 1941 р. та після того, його дислокація в районі Прип'яті на початку серпня безумовно мала найбільший вплив на історію Голокосту⁵⁹.

5. Важливість ранніх масових убивств в історії Голокосту

Дозвольте зробити короткий підсумок про основні риси раннього етапу війни проти Радянського Союзу. На відміну від польської кампанії та подій після неї, під час операції «Барбаросса» арешти, конфіскація майна, заборона практикувати певні професії, впровадження нашивок чи інших розпізнавальних знаків, а також відокремлення євреїв від неєврейського населення були із самого початку пов'язані з масовими вбивствами, вчиненими різними структурами. Недавні дослідження підтвердили той факт, що підрозділи Вермахту у багатьох випадках проводили перші акції⁶⁰; більш системні заходи згодом вживала поліція безпеки та СД, а також цивільна адміністрація. Те, що може виглядати з погляду «після Голокосту» як централізовано спланований та впроваджений у загальному порядку механізм таврування, позбавлення майна, концентрації та знищення жертв, у перші місяці операції «Барбаросса» було непослідовною, різною у регіональному та місцевому масштабах низкою заходів, що характеризувалися зростанням насилля з боку

⁵⁸ SS-Kav.Brigrade 1 (Fegelein) to HSSPF Russia Center, «Betr.: Zu Abschlußmeldung für den RF-SS», August 13, 1941, USHMM RG 48.004M Reel 1 (Military History Archive [MHA] Prague, KdoS RF-SS), надруковано в: *Unsere Ehre heißt Treue*. – S. 214–216; *Cüppers M. Wegbereiter der Shoa*. – S. 203.

⁵⁹ Див.: *Cüppers M. Wegbereiter der Shoa*. – S. 176 («Auftakt zur Shoah in der Sowjetunion»); Longerich, *Politik*. – P. 368 («neue Dimension»); *Gerlach Ch. Kalkulierte Morde*. – S. 562 («neue Qualität des Mordens»).

⁶⁰ *Verbrechen der Wehrmacht*. – P. 78–83.

німецьких функціонерів та прийняттям цього як нормального стану справ на «Сході».

Приголомшлива кількість смертей серед єврейського мирного населення в цей період є найвиразнішим показником зацікавленості керівної верхівки Німеччини у поширенні потрібного рівня антиєврейських настроїв серед командирів. Проте, загалом, з огляду на смертносну ефективність офіцерів на місцях та поширення їхньої діяльності на великих територіях, Гітлер та Гімлер усвідомлювали межу користі прямого втручання згори. Видання чітких наказів могло вплинути негативно і призвести до непорозуміння, якби такі накази тлумачилися буквально і не відповідали місцевим умовам; і навпаки, керівництво у Берліні могло покладатися на повноваження місцевих офіцерів та специфічну культуру надання команд, яка побутувала особливо в лавах СС і поліції – явище, яке Александр Прусін назвав на основі свого дослідження німецької окупаційної політики у Києві «спільнотою насилля»⁶¹. Ніщо не зміцнювало зв'язку між центром та периферією більше, ніж втілення антисемітської пропаганди у конкретні дії. Гітлер та Гімлер мали успіх в обробці своїх підопічних на місцях пропагандою та керуванні їхніми діями, адже останні були готові відгукнутися на пропозицію начальства щодо легітимізації насилля, спрямованого проти євреїв. У розумінні вбивць вчинення жакливого насилля на сході не суперечило підтримці нормальних правил та форм поведінки, адже вони діяли у «винятковій зоні», де до окремих груп населення застосовувалися спеціальні правила. Відступ зі східних окупованих територій в останній період війни дав злочинцям можливість психологічно відокремити себе від вчинених злочинів і сприяв їхній більш-менш урівноваженій інтеграції, під прикриттям міфу про віктимізацію, у післявоєнне суспільство Німеччини⁶².

⁶¹ Prusin A.V. A Community of Violence: The SiPo/SD and its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2007. – № 1 (21). – P. 1–30.

⁶² Див.: Bloxham D. The Final Solution. – P. 283–286 («Lands of exception, zones of exception»). Щодо повоєнної Західної Німеччини див: Frei N. Adenauer's Germany and the Nazi Past: The politics of amnesty and integration. – New York: Columbia University Press, 2002. – 365 p.

СС та поліція були тільки одним із важливих елементів машини для масових убивств, створеної німцями на теренах Радянського Союзу, яка також охоплювала Вермахт, цивільні агенції та місцевих колаборантів. Сьогодні ми знаємо, що результатом діяльності цієї машини став геноцид єврейського народу, але важливо зазначити, що на той момент навіть найефективніші кати тих ранніх «акцій» розглядали свої дії по-різному. Згідно зі звітами керівних службовців СС та поліції, складеними у перші тижні та місяці кампанії, вони не вирішували «єврейське питання», а діяли відповідно до необхідності воєнного часу – чи то були «зачистки» регіону від місцевих євреїв, яких сприймали як «грабжників», та осіб, підозрюваних у партизанстві, а чи «репресалії», спричинені реальними або вигаданими атаками на німців, як у випадку Гарсдена та Білостока. Лише згодом, підбиваючи підсумок своїх «досягнень» 1941 року, відповідальні службовці наголосили на тому, що «радикальне вирішення єврейської проблеми» шляхом фізичного знищення усіх євреїв було їхньою метою від самого початку, навіть якщо й існувало спершу у формі «невизначеної ідеї». Проте характерним є той факт, що, наголошуючи на власних ініціативах, вони не роблять жодних посилань на конкретні накази свого керівництва⁶³.

Той факт, що у контексті цього, здавалося б, «раціонального» аргументу про «необхідність воєнного часу» євреїв у першу чергу розглядали як ціль, відображає ідеологічні тенденції убивць; проте такі виправдання не варто сприймати лише як звичайне самовиправдання. Натомість вони вказують на те, що німецькі керівні службовці не розглядали навіть масштабні втрати, ініціаторами яких вони були і які забрали життя десятків тисяч жертв різного віку та статі, як частину загальної, всеєвропейської політики фізичного винищення – політики, яка, попри те, що була втілена в життя у Бабиному

⁶³ Див. фрагментарний рапорт айнцакоманди 2 (Lange), дата не вказана (початок 1942 р.), BA R 70 Sowjetunion/20: «Метою, про яку EK 2 мала нечітке уявлення від самого початку, було радикальне вирішення єврейської проблеми шляхом убивства всіх євреїв» («Das Ziel, das dem EK 2 von Anfang an vorschwebte, war eine radikale Lösung des Judenproblems durch die Exekution aller Juden»). Див. також: EK 3 (Jäger), «Gesamtaufstellung», 1 грудня 1941 р., USHMMA RG 11.001M Reel 183 (SAM 500-1-25, fol. 115).

Яру та інших місцях на сході у дуже реальний та бруталний спосіб, не дістала на той час чіткого відображення у директивах вищого керівництва. Рапорти описували перших жертв фізичного знищення як місцевих чоловіків-євреїв призовного віку, особливо представників єврейської інтелігенції, що обіймали керівні посади у своїх громадах, натомість опис цільових груп не був чітким від самого початку і передбачав можливості значного розширення⁶⁴. Уже під час масакри у Гарсені та Білостоку наприкінці червня всі побачили, що злочинці не дуже стримували вбивства навіть тих євреїв, які були під найменшою підозрою і найбільш вразливими, – дітей та жінок. За дуже короткий період часу після початку операції «Барбаросса» злочинці перейшли межу, за якою починався геноцид, унаслідок чого сталися й масові вбивства у Бабиному Яру.

*Переклад з англійської
Сергія Коломійця*

⁶⁴ Приклади див. у: The Einsatzgruppen Reports. – Р. 9, 14–15, 46, 69–70, 78; а також у: Die «Ereignismeldungen UdSSR».